

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍNDÁ QOLLANÍLGAN FRAZEOLOGIZMLER

G.M.Abishov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

B.S.Sarsenbaeva – *magistrant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: xalq ogʻzaki ijodi, topishmoq, frazeologizm, komponentlarning joylashuvi.

Ключевые слова: устное народное творчество, загадка, фразеологизм, расположение компонентов.

Key words: folk art, riddle, phraseology, arrangement of components.

Kórkem shıǵarmanıń tásirli shıǵıwı, kitap oqıwshıları tárepinen unamlı kútip alınıwında til birliklerin orınlı qollanıw, tildiń kórkemlew qurallarınan, stilistikalıq figuralardan sheberlik penen paydalanıw áhmiyetli rol oynaydı. Sonlıqtan, pikirdiń ótkirliǵın asırıw, onıń tıńlawshıǵa anıq, túsinikli hám tásirli bolıp jetkeriliwin támiyinlewde tilimizde burınnan qalıplesip kelgen frazeologizmler folklorlıq dóretpelerde de ónimli ushırasadı.

Til biliminde turaqlı sóz dizbekleri boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islengen bolıp, olardan E.Berdimuratovtıń “Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası” atlı miynetin atap kórsetiwge boladı [1]. Bunnan basqa frazeologizmlerdiń sózliklerde beriliw máseleleri S.Nawrızbayeva tárepinen arnawlı túrde izertlendi [2].

A.Bekbergenov bolsa óziniń miynetinde frazeologizmlerdiń stillik qollanıw ózgeshelikleri haqqında keń túrde sóz etedi [3:39]. J.Eshbaev tárepinen qaraqalpaq tiliniń qısqa frazeologiyalıq sózligi dúzilip [4], G.Aynazarova tárepinen teńles eki komponentli frazeologizmler arnawlı túrde izertlendi [5]. J.Táńirbergenov «Qaraqalpaq tilinde feyil mánili frazeologizmler» temasında kandidatlıq dissertaciya jumısın jaqladı [6].

Frazeologizmler tek ǵana kórkem shıǵarmalarda ǵana emes, sonıń menen birge xalq awızeki dóretpelerinde jıy qollanıladı. Bul haqqında E.Berdimuratov tómendegi pikirini aytadı: “Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili túrlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar sonday-aq, onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayımızda pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine usı kózqarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń sóz dóretiliwshiliginin ájayıp úlgileri jatır” [1:127].

Folklorlıq shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanıwı boyınsha bir qansha maqalalar jarıqqa shıqtı. Máselen, E.Berdimuratov penen G.Aynazarovınıń «Qırıq qız» dástanınıń leksikasında frazeologizmler hám olardıń eki komponentli túrleriniń qollanıwı haqqında» atlı maqalasında «Qırq qız» dástanında qollanılgan frazeologizmlerdiń stillik qollanıw ózgeshelikleri haqqında ayıp ótilgen. “Qırıq qız” dástanınıń tili leksikalıq, semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan oǵada bay bolıp, onda kórkem súwretlewdiń ájayıp til quralları, frazeologizmler hám olardıń mánisi, qurılısı boyınsha ózgesheliklerge iye túrleri ushırasadı [7].

Turaqlı sóz dizbekleri basqa xalq awızeki dóretpelerindegi sıyaqlı, qaraqalpaq jumbaqlarınıń quramında da jıy qollanılganlıǵın kóriwimizge boladı. Bul másele B.Yusupovınıń miynetinde sóz etilip, onda frazeologizmlerdiń jumbaqlar quramında kelip, ózleriniń tuırımlı, qısqa hám anıq mánileri menen jumbaqlarda jasırınǵan mánilerdi til birliǵı arqalı jetkeriwdiń bir ushı sıpatında sheber paydalanılatuǵınlıǵı atap kórsetiledi [3:146]. Solay eken, biz maqalamızda jumbaqlar quramında kelgen frazeologizmler hám olardıń qanday mánide jumısalǵanlıǵı haqqında toqtalamız.

Qaraqalpaq xalq awızeki dóretpeleriniń lirikalıq janrında tómendegidey frazeologizmler qollanılgan:

Tolıq denesi,
Duyım kúsh iyesi,
Salpaw qulaq qorada,
Sál nárseden aldanadı,
Baltasız, pıshaqsız,
Sındıradı adamdı,
Dostına **bas iyip**,
Xızmetshidey júgin tasıydı. (til) [8:376]
Patsha kimge **bas iyedi**. (shashtárezge) [8:377]
Kúnniń nurın súyemen,
Kúnge **basımdı iyemen**. (ayǵabaǵar) [8:422]

Keltirilgen jumbaqlarda **bas iyiw** frazeologizmi qollanılgan bolıp, ol «ǵárezli bolıw, baǵınıshılıq, jaǵınıwshılıq» sıyaqlı mánilerdi bildiredi [4:53]. Bul frazeologizm birinshi jumbaqta «ayqtanın qılıw, boysınıw» mánisinde qollanıwı, bul jerde tildiń, sózdiń qúdiretli qural ekenliǵı jumbaqlanǵan. Onı dáslep oqıǵanımda, qanday da bir jabayı haywan kóz aldımızǵa eleslewı múmkin. Al keyingi jumbaqtaǵı **bas iyiw** frazeologizmi «eńkeyiw» is háreketin anlatıp kelgen. Bul jumbaq logikası, tapqırılıqtı talap etiwshi jumbaqlardıń biri bolıp, juwap tabılǵannan soń, adamlarda jeńil kúli oyatadı. Sońǵı jumbaqtaǵı **bas iyiw** frazeologizmi ayǵabaǵardıń quyash shıǵıwı menen shıǵıstan batısqa qaray júzin buriw, háreketleniw halatın bildiriw ushın qollanılgan. Sebebi, ayǵabaǵardıń ósiwin basqarıwshı genler shıńırı menen biosaatlar ortasında baylanıs bar bolıp, olar kóbirek nur alıw menen birge pal hárrelderdi de ózine kóbirek tartatuǵın bolǵan.

Kúndiz janı tınbas,
Tünde **jaǵı tınbas**. (sıyırdıń gúyseyi) [8:425]
Asqan jawız,
Iyt awız,
Túlki quyrıq,
Ózi júyrik,
Jaqlılasa qoraǵa,
Bóribasardıń jatpaydı,
Atam **kirpik qaqpaydı**. (qasqır) [8:427]

Qaraqalpaq xalqı ázelden diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵanlıqtan, usı kásiplerge baylanıslı jumbaqlar kóp dórelgen. Birinshi jumbaqta sıyırdıń kúni boyı ot jewin hám onıń basqa haywanlardan ayırıqsha belgisi tünde gúyseytuǵın háreketi arqalı anlatılǵan. Bul jerde **jaǵı tınbaw** frazeologizmi – «gúysey» mánisinde qollanılgan. Bul frazeologizm haywanlardan tısqarı, adamlarǵa qarata da «kóp sóylew» mánisin bildiriw ushın jumısaladı [9:63]. Al, keyingi jumbaqta qasqırdıń jawızlıǵı, pada mallarına keltirgen zıyanı sebepli, adamlardıń uyqılamay, qaweterlenip otırıwı «**kirpik qaqpaw**» frazeologizmi menen berilgen. J.Eshbaevtıń qısqa frazeologiyalıq sózliginde bul frazeologizm «hesh kózin jumbay qarap tura beriw yamasa hesh uyqılamaw» mánilerin bildiriw kelgen [4:96]. Sonıń menen birge, bul turaqlı sóz dizbegi «aldaw» mánisinde de jumısaladı.

Tuwılıwdan jarmasar,
Ólgeninshе qasında,
Janıń gewdeden shıqsa,
Ol da seni tárk eter. (ómir) [8:378]
Jashıqta qádrin bilmesseń,
Shıbın shelli kórmesseń,

Gewdeńdi ol tárk etse,

Ókinish penen “wax” derseń. (*ómir*) [8:378]

Joqarıdaǵı eki misalda *jani gewdesinen shıǵıw* frazeologizmi qollanılǵan bolıp, ol «óliw, qaytıw bolıw» mánilerin bildirip tur. Bul eki misalda da ómirdiń biybaha baylıq ekenligi sóz etilgen. Ekinshi misalda qollanılǵan frazeologizmde «jan» sózi túsirilgen, biraq ol frazeologizmiń bildiretuǵın ulıwma mazmunına tásir etpegen.

Zamanında sátlı bolǵan,

Joqlıqtaǵı ǵarrı ingen,

Kelip-ketip júrgen adam,

Onı heshkim *kózge ilmegen*. (*qızdıń ǵarrı atası*) [8:379]

Dáslepki jumbaqta qollanılǵan *kózge ilmew* frazeologizmi mensinbew, adam esabına almaw mánilerin bildirip [4:97], qızdıń atasınıń qartayǵanda kópshiliktiń názerinen shette qalǵanlıǵın ańlatılǵan.

Suwda bar bir giddiman júzip júrgen,

Ózinen maydaldardı tiriley jutqan,

Adamzattıń kózine tússe qoysa,

Kirer tesigi mın teńge bolǵan. (*jayın*) [8:433]

Bir nárse qarańǵıda kózin jumǵan,

Qayǵısız párwaylıqtan *kewli tınǵan*,

Máǵrip-Mashırıqtı oylap biler,

Biyhuwda basqalarǵa *jani ashıǵan*. (*bayıwlı*) [8:432]

Berilgen birinshi jumbaqta jayınıń úlkenligi, qalayınsha tirishilik etiwi, onıń adamlardan jasırınıw ushın qolay jer taba almay qıynalıwı *kirer tesigi mın teńge bolıw* frazeologizmi arqalı súwretlengen. Bul frazeologizm ádebiy tilimizde «tışqan tesigi mın teńge bolıw» formasında da qollanılıp, sasıw, alıraw, ne islerin bilmew sıyaqlı mánilerdi bildiredi [4:147]. Ekinshi jumbaqtaǵı *kewli tınıw* frazeologizmi «tınışlanıw, kewli jay tabıw» sıyaqlı mánilerdi bildirip, bul jumbaqta bayıwlınıń biraz biyparwalıq xarakterin sıpatlap kelgen bolsa, *jani ashıw* frazeologizmi ayaw, birew ushın yamasa bir nársege «qıynalıw, ayanışlı sezim bildiriw» sıyaqlı mánilerdi ańlatıp, bul jumbaqta «qıynalıw» mánisinde qollanılǵan [4:76].

Qolında jemis jaynaǵan,

Baǵında búlbil sayraǵan,

Dostı quwanıp tabısqa,

Dushpannıń *ishi qaynaǵan*. (*diyqan*) [8:381]

Kóterilse iyek,

Jarılar súyek,

Jaraǵı bolmasa da,

Aladı biylep. (*ótkir sóz*) [8:381]

Ózi kishkene bolsa da,

Qushaǵın keńnen ashadı,

Qushaǵına kirgen sayın,

Kewlin senin *tasadı*. (*kitap*) [8:382]

Bawı bar eki jaǵında,

Sádepler qatar taǵılǵan,

Sheberi shertse, dawısı,

Jay aladı janınnan. (*akkardeon*) [8:385]

Dáslepki misaldaǵı *ishi qaynaw* frazeologizmi «kóre almaw, ishi tarlıq» mánisin bildirip kelgen. Bul frazeologizm tilimizde «ishi janıw, ishi órteniw» formasında da ushırasıp, ashıwlanıw, izalanıw, kúyiniw sıyaqlı mánilerdi bildiredi [9:86]. Keyingi misalda *iyek kóteriliw* frazeologizmi qollanılǵan bolıp, ol «ımlaw, belgi beriw» mánilerin bildiredi [9:82]. Keltirilgen jumbaqta bul turaqlı sóz dizbeginiń komponentleri óz ara orın almasıp qollanılǵan bolıp, sóylew sheberligin, sózdiń qúdiretin sıpatlap kelgen. Usı frazeologizm tilimizde kóbinese «adam mensinbew» mánisinde de qollanıladı. Kitap haqqında ayılǵan keyingi jumbaqta kitaptıń oqırshıǵa ilham-yosh, ruwıy quwanış baǵıshlawı *kewli tasıw* frazeologizmi menen berilgen. Bunda frazeologizmiń komponentleri arasına basqa sóz kirip qollanılǵan. Frazeologizmlerdiń bunday túri kóbinese poeziyalıq shıǵarmalarda ushırasadı. Sońǵı jumbaqta muzika saz-ásbaplarınıń biri – akkardeon sıpatlap kórsetilgen. Sestiniń jaǵımlı ekenligi *jay aladı janınnan* frazeologizmi arqalı bildirilgen. Bul frazeologizmiń quramındaǵı sózler uyqastı keltiriw ushın óz ara orın almasıp kelgen. Tiykarınan, bul frazeologizm «unaıw, jaqtırıw, jaqsı kóriw» sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Ústinde bir taqtaydıń alıp tórt jol,

Ishinde otız ekisi kerekli sol,

Biri aq, biri qara túrge ayrılıp,

Qol tiyse, erteli-kesh oyın sol. (*shaxmat*) [8:387]

Jigirma tórt batır gúreske tayın,

Óltirmeydi, jeydi qarsılasın,

Jenip shıǵar kim aqıllı bolsa,

Kim kóbirek *qatırıs basın*. (*shashka oyını*) [8:387]

Berilgen jumbaqlarda sport oyınları haqqında sóz etilgen. Jumbaq qatarların oqıǵanda, oyın menen tanıs bolǵan adam gáp ne haqqında ayılıp atırǵanlıǵın ańlaydı. *Qol tiyiw* frazeologizmi «bánt bolmaw, jumısı bolmaw» mánilerin bildirip [4:115], dáslepki misalda bul frazeologizm «bos waqıt» mánisinde jumсалǵan. Keyingi misaldaǵı *basın qatırıs* frazeologizmi – «oylanıw, aqılın iske salıw» mánilerin bildirip, komponentleri orın almasıp qollanılǵan. Bul frazeologizm túsindirme sózlikte «oylanıw» menen birge «ne islerin bilmew» mánisinde de jumсалadı [9:30].

Juwmawlap aytqanda, jumbaqlardıń quramında kelgen frazeologizmler jumbaqlanıp atırǵan predmetlerdiń qásiyetlerin ashıp beriwde, gılt sózlerdi sıpatlap, xabardıń tınlawshıǵa túsiniwli formada jetkeriliwinde úlken áhmiyetke iye boladı.

Ádebiyatlar

- Бердимуратов Е. Хәзирги каракалпак тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. 188-б.
 - Наўрызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук АН СССР. Ин-т языкознания. - Москва: 1967. –С. 32.
 - Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. 88-б.
 - Ешбаев Ж. Каракалпак тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985. 158-б.
 - Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңіс екі компонентті фразеологизмдер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020. 88-б.
 - Таһирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде феһил мәнли фразеологизмдер. – Нөкис: «Илимпаз», 2021. 158-б.
 - Бердимуратов Е., Айназарова Г. Қырк қыз дәстанының лексикасында фразеологизмдер хәм олардың екі компонентли түрлериниң қолланылыуы ҳақында. Қырк қыз дәстаны халық аралық әнжуман қатнасыушыларына. –Нөкис: // «Әмиўдәрәя», 1998.
 - Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 том. –Нөкис: «Илим», 2015. 433-б.
 - Пахратдинов К., Бекниязов Қ. Каракалпак тилинің фразеологизмдер сөзлігі. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018. 160-б.
- РЕЗЮМЕ.** Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodining biri bo‘lgan topishmoqlar o‘rganilgan. Unda yashirib berilayotgan narsani tavsiflashda frazeologizmlarning ahamiyati aniqlangan. Frazeologizmlarning so‘zni ko‘chma ma‘noda berishdagi xizmati ko‘rsatilgan. Komponentlarining joy almashishi qoraqalpoq topishmoqlari misolida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены загадки, являющиеся одним из каракалпакских устных народных произведений. В ней обнаружена значимость фразеологизмов в описании загаданного слова. Показано свойство фразеологизмов в представлении слов в переносном значении. Употребление обратной растановки компонентов было проанализировано на примере каракалпакских загадок.

SUMMARY. This article discusses riddles, which are one of the Karakalpak oral folk works. It reveals the importance of phraseological units in the description of the hidden word. The property of phraseological units in representing words in a figurative meaning is shown. The use of reverse arrangement of components was analyzed in the example of Karakalpak riddles.